

ԲՈՒՄԱՆԱԽՁՐ ԶԻՐԱԿ - ԿԱՐԻՆԻ ԿԱՆԱՆՑ ՏԱՐԱԶԱՅԻՆ ՇԱՍԱԼԻՐՈՒՄ

/ոճավորում ու խորհրդիմաստ/

Շիրակ-Կարինի տարազույին եամալիրը, որը տարածման մեծ շրջան էր ընդգրկում, ներառյալ Ջավախքը, առավել տևական պահպանվեց Գյումրիում /Ալեքսանդրուպոլ/ և Ախալցխայում, առանձին դեպքերում գոյատևելով մինչև 1920-1930-ական թ.թ.:

Այս ասարագախումբն աչքի է ընկնում ոչ միայն շքեղությամբ ու գրավչությամբ, այլև բուսական զարդանախշի բամազանությամբ:

Բուսանախշն /ինչպես գարդանախշն առեսարակ/ ընդգրկում է եամակապես կնոջ իրավական, սոցիալական վիճակը ներկայացնող գլխի եարդարանքը, գոգնոցն ու գոտին՝ առավել ցայտուն գրսևորելով տարիքային սիմվոլիկան:

Բուսանախշն իր ամենաաարբեր ձևերով՝ եույժ բնականից մինչև երկրաչափականացվածը, սկսած ծիւղ-բողոքից մինչև կյանքի, աիեգերքի պատկերացումն ամվտվող ծառայակերքը, ստավել ամբողջակամ ու խորն է արտահայտում ոճի զաղախարը:

Փարթամ բուսանախշի ուրույն ոճավորմամբ աչքի են ընկնում կանանց կարմիր մաեուլե-գոգնոցները /ճկ. 1/: Ոսկեթել բանվածքի տղորուն բաղեղաման գարդանախշը բոլորում է գոգնոցի երեք կողմը: Տերևների ու ընձյուղների մեկընդմեջ կրկնվող սյաակերներով կազմված բեկբեկուն ու տղորուն այս եորինվածքը ծարձակման ու շարունակական աճի. կյանքի վերարտադրության զաղախարն է արաաեայտում: Ըարծուն այս ժապավենը, որի գծասրտկերն ալիքաձև զաղարք է, ետրնթաց ու առաջընթաց եորինվածքով, ամբողջությամբ լցված ընձյուղ-տերևներով, զարդորում է կանանց վերնագգեսաի բացվածքների ու թևերի եզրերը, թավշե բաճկոցները: Ոճական առումով այս ասարագանախշը եոգեադազասութայուն է դրսևորում ասեղնագործ ժանյակների, Գառնիի եեթանասկան տաճարի քանդակային զարդագաիների, Մշո Առաքելոց վանքի դասն վտրագիր նախշելի եեա, նույնաոճ զարդանախշեր եեք տեսնում և միջնադարյան ձեազրերի մանրանկար խորանապակերներում: Ջարդանախշային այս ժապավենն առեսարակ բնորոշ է եայկական գտրդաըվեսաիև և նրբությամբ ու ասրբերի ռազմագանությամբ տաըթերվում է եարևան ժողովուրդների՝ վրացիների, կոլխերի /արխուզներ/, ալսնների օսեր/ նմանօրինակ զարդամասվաներից՝ դրսևորելով ազգային ինքնաաիւություն:

Գոգնոցների սաորին երկու անկյուններում տեղադրված են խոշոր նշտձև կամ պաաիճաձև զարդեր /ճկ. 1/, որոնց սերմնաեատիկային պարունակությունը, պարգորոշ արտահայաիված ոսկեթել ռանվածքով, պտղալկալման ու բեղմնավորման զաղախարն է արաաեայաում:

Նշաձև զարդանախշը եանդիպում է նաև պաըսկաեայ ու վրացաեայ կանանց եագուսաի դաջաժո զարդանախշերում:

Հարկ է նշել, սակայն, որ քննարկվող զարդանախշը աշխարեագորոբն ռալիկան մեծ ասարածք է ընդգրկում: Հնդկաստանում այն սիըված մոսիվ է ինդուս կանանց եագուստի /սարի/ նուրր կերպասների վրա, ասարածված է կիրառական արվեսաի ասրբեր բնագավառներում: Նշաձև զարդանախշը եաճախ է եանդիպում Սիջին Աաիայի ժողովուրդների /եամակապես տաջիկների, դրդգների/, ինչպես և պարսիկների գործվածքային զարդանախշերում:

Նկաաի ունենալով այն եանգամանքը, որ խնդրո աոարկա զարդանախշը լայն

* Տարագի զարդանախշումը բնորոշ է երիտասարդ կանանց ու նորահարսներին: Միջին ասրիքի կանանց ասարագում. զարդանախշերը նվազում են, իսկ մեծահասակների տարագում: իսպաո վերանում:

1. Ն. Ավագյան, Բարձր Հսյքի ժողովրդական ասարագը 19-րդ դ. և 20-րդ դ. սկզբին, ՊԲՀ, Երևան, 1971, 4, էջ 183-196: Տե՛ս նաև նույնի՝ Հայկական տարագի զարդանախշման ժողովրդական եղանակները 19-20-րդ դդ, ՀԳԱ Լրարեր, Երևան, 1964, էջ 237-241:

աարածում յունի եայկական զարդարվաաամ ամրաջտթյամբ վերցրած, ենարավեր ենք համարում ենթադրել, որ այն կարող էր ենդիրանակսն աշխարհից Հայասաան քաիանցած լինել առնարական ճանապարհներով: Այս վարկածի օգսին է խաում և այն իրողությունը, որ նույն Շիրակ-Կարինի զոգնոցների վրանշածե զարդանախշը վտխարինվում է սաիորածև անոթով, /ճկ. 2/, որից բույս է «աճում»: Սաիորից «աճող» բույսի մոսիվը, որը շաա տարածված է մանրանկարչության մեջ /խորանապատկերներում/, զորգարվեսաում և այլն, աարբեր ոճավորումներով երևան է զալիս ներկայացված տարազախմրի էյուսքեն զոսիների զարդանախշերում: Այսաեղ արդեն տեսնում ենք սաիորից /ճկ.4/ դուրս եկալ ամրողջական ծառապատկերների ավելի քան եինգ աարբերակ²:

Այս ծառապատկերներն ունեն ուղղահայաց բուն-առանցք, եաճախ ոռմրածև կամ եռանկյունաճև ավարավող զագաթով և աարբեր ոճավորումներով զուգահեռ կողմնային ճյուղեր՝ կեռիկավար կամ ոռմրածև վերջավորություններով /ճկ.2/: Նմանօրինակ ետրվածքներ եանդիսում են Վասսարականի աարազախմրի տղամարդկանց խոնջանակապի վրա, ծիսական /կնուցքի արարողության/ սրբիչների ասեկնագործ զարդամոտիվներում: Ոճական առումով այս ծառապատկերները /առանց սաիորի/ նման են միջնաուարյան ճեռագրերի 13-14-րդ դ.դ. թվագրվող կերսասես կազմասառեների վրա³:

Արդ ինչո՞վ է բացատրվում ծառապատկերի այսօրինակ բազմազանությունը աարազալին /եատկապես ծիսական դեր ունեցող եատվածների՝ զուտի, զոգնոց/ զարդանախշերում:

Գրեթե բոլոր ժամանակներում ու թուր ժողովուրդների մեջ ծառը կնոջ իմասաակիրն է եամարվել: Այս աաումով հետաքրքրական է, որ ծառերը եանդես ևն զուլիս իրրև կնոջ անճնավորում, ինչալես օրինակ ոռեմին, որ բաա եայոց ավանդության՝ սուջիկ է եղել, սիրած տղալի կարտաից կորացել, ծառ է դարձել: Այավոնական ավանդության եամաճայն, սալի-

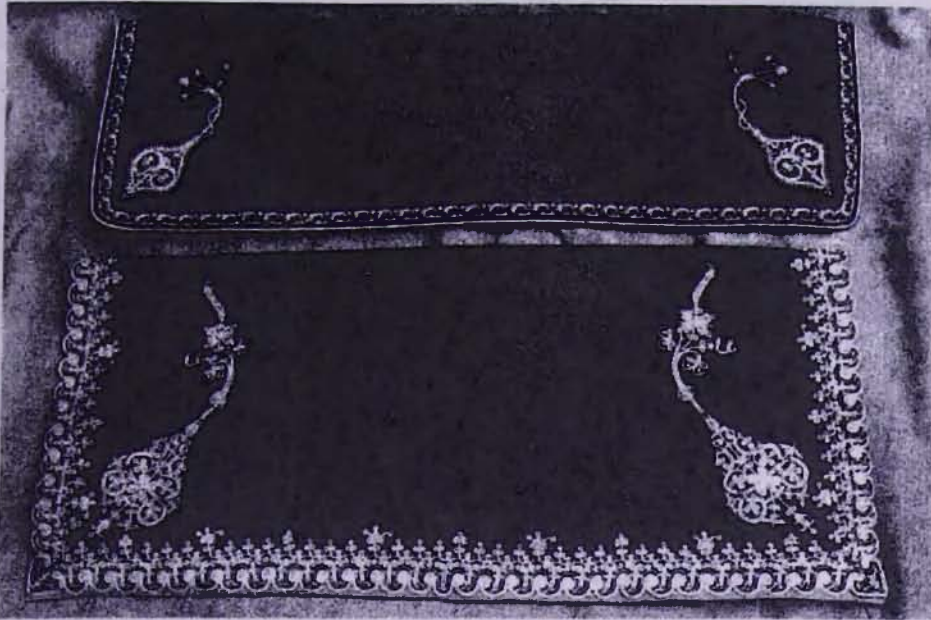

ճկ. 1

2. Նույնի՝ Հայկական զոտիները 19-րդ դ. և 20-րդ դ. սկզբին. Բանրեր Երևանի եամալասարանի, Երևան, 1986, 4, էջ 9-11:

Տես նաև՝ Ա.Ստեռնայան, Ծառապատկերը Բարձր Հայքի կանանց էյուսածո զոտիներում, Հանրապետական ցիսական նաաշրջան՝ նվիրված 1984-1985 թթ. ազաառանսան և բանագիտական դաշաային հետազոտությունների հանրագումարին, Չեկուցումների բեզիսներ, Երևան, 1987, էջ 90:

3. Ս. Դավթյան, Հին ասեղնագործության մի նմուշ, Բանրեր Մասննադարանի, 1956, 3, էջ 43-53, նույնի՝ Հին ասեղնագործության երեք նմուշ, Մովեսական արվեսա, 1956, 6, էջ 39-41:

նկ. 2

տակ կեչին է աղջիկ դարձել: Նմանօրինակ մտածությունը եամար, եավանարար, եիմք է ծառայել այն եանգամանքը, որ և՛ ծառը, և՛ կինը կանաչող-պտղաբերող են, եեանեաբար և կյանքը վերարտատրող: Ժողովրդի ընկալմամբ՝ ծառը բեղմնավորման պատճառ ու խթանիչ կարող էր լինել, այսինքն ծառի պտղաբերող եատկությունը կարող էր յիոխանցվել ամուլ կնոջը:

Հայաստանում գրեթե ամենուր կային ասոր բամարվող ծառեր, որոնց ուխտ էին գնում ամուլ կանայք, երիասարդ աղջիկներ: Բասենում, օրինակ, կունանց պաշամունքի առարկան էր բարդի ծառը: Աղջիկներն իրենց ծամթելերն էին կաաում ծառարնին, որ բախար բացվի /ամուսնաման/, ամուլ կանայք՝ գոսին, որ գավակ ունենան, իակ ծեր կանայք լաչակի /գլխաշոր/ ծվեցն էին կապում, շաա թոռներ ունենալու ակնկալիքով՝: Եթե նկաաի առնենք ծամթելի, լաչակի ու գոտու ձիսակուն դերն իրրև կնոջ խորբողանիչի, ասրա պարգ կդառնա, որ վերոեիշյալ գործողություններում քաքնված է ծամից տստաթերում ակնկալելու սիաքը: Լոթիում այդ նույն նպատակով ծառի ճյուղերից ճոճք էին սարքում, մեջը աիկնիկ դնում, օրորում՝ /նմանողական մոգություն/: Ծառից գավակ ակնկալելու պաակերացումը թնորոշ է և այլ ժողովուրդների: Հին Խորեղմում, օրինակ, ամուլ կանայք գրկում էին ծառարունը, ծառի եյութը խմում, քսում իրենց մարմնին և այլն՝:

Անդրադաստնասլով սասիորից աճող ծառապաակերներին, եարկ է ոշել, որ սյս պարագայում ծառապատկերներն իմասաաբանորեն սանչվում են եող-մայր եուակացության եեա: Աշխարեի գրեթե բոլոր ժողովուրդների պաակերացումներում մայրը և եողը նույնիմաստ են, քանի որ երկուսն էլ կյանքի աղբյուր են, ույսինքն՝ տրտարեթող են թե եողը, թե կինը, եեանեաբար՝ եողն ու կինը եավսասրագոր են, որաեղից էլ բույսն ու կինը,

4. Գ. Հակոբյան, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1974, էջ 263:

5. Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ, Ազգագրական եսմոնես (այսուեեա՝ ԱՀ), գ. 10, Թիֆլիս. 1903, էջ 188, 227:

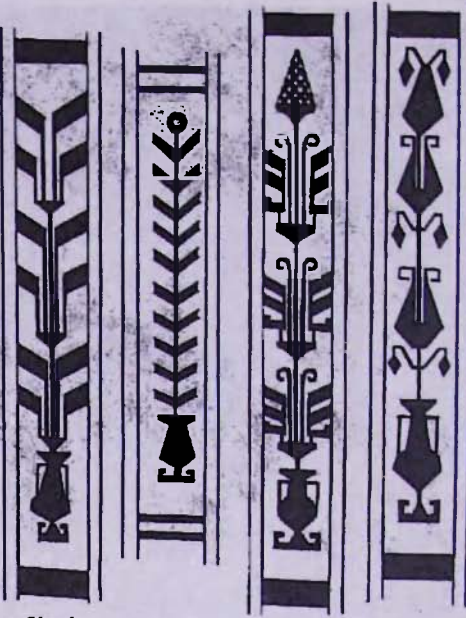
6. Գ. Слесарев, Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.- Москва, 1969, стр. 203.

** Համեմաաեք բաղման վաղեմի ծեսերից մեկի՝ կարասային բաղումների եետ. վերջույրները ծալած կմախքով, ինչպես սաղմն արգանդում: Տես՝ Օ. Խնկիկյան, Սյունիքի մ.թ.ա. 4-1-ին եազ. բաղման ծեսի մեկնության փորձ, Բանբեր Համալսարանի, Երևան, 1993, 3, էջ 126-137:

իրև գաղափարակից եասկացողութ-
յուններ, ներկայանում են որպես եողի
իմաստակիր ու խորերդանշան: Եթե եողը
նույնն է, ինչ և կինը, ապա սափորը կամ
կավակերա անոթ-սափորը եու-արգանդի
խորերդանիշն է, թույլը՝ գավակի:

Հայաստանի շատ վայրերում,
թրծված, թայց չօգաագործված կճուճը,
կնոջ երկունքի եովանավորն է եամարվել:
Թաղոտ կինը երբեմն ծննդարերել է գլխա-
աան գեանի մեջ թաղված, շարանալած գա-
մերով պաշապանված կճուճի մեջ, որպեսզի
երկխան անվնաս ծնվի⁷:

Սափոր-ծաղկամանն իբրև եույանյութ
խորերդանշում է մայր-եող-արգանդը, որն
ամվտվում է թուսական սերմ - եասփկը,
ինչպես եուլը՝ աճյուն - սաղմը, վերածնվելու,
վերստին եառնելու եամար, եեակարար և
սափոր-ծաղկամաններն ու աճող ծառա-
սյառակերները խորերդանշում են ծիլ-ծնի,
սաղմնավորման ու աճի գաղափարը, որը
նպատակամղված էր կնոջ բեղմնա-
վարությունն ապաեովելուն: Համեմատենք կնոջ կերպարանքով առաջավոր առիական

նկ. 4

խեցեղենը, եայոց մեջ երկաը ժամանակ կենցաղավարող կնոջ կերպարանքով աղա-
մանները:

Սափոր-ծաղկամաններին եաճալս վոխարինում է ռոմբ կամ գագաթով վեր ուղղված
և ծյարճակած եողը խորերդանշող եոանկյունին /նկ. 5/1,4, որը նույնպես եանգում է
բերմնավորման գաղափարին, քանի որ եոանկյունին ոչ ալ ինչ է, քան կնոջ իմաստակիրը:

Վերն արդեն նշվեց, որ Եիրակ-Կարինի կամանց աարագն աթոհ է բնկնում
թուսանախշի բազմագանությունը: Այդ բազմագանության մեջ առանձին տեղ է գրավում
ծաղիկը: Բնականի նմանությամբ նուրբ ասեղնագործությամբ բազմերանգ ծաղիկները
գարդարում են կամանց ճակնոցը, որն սյս տարալախմբում կոչվում է «վարդ-
թանթանա»: Վարդ ամվանումը, որին քիչ եեառ կանդարաբանանք, իբրև ընդհանուր
անուն արվում էք ճակատնոցին, որի «ծաղկանոց»-ում կսյին մանուշակ, նարգիզ, ալ
ծաղիկներ, թայց ոչ՝ վարդ:

Ծաղիկը նույնպես, ինչպես և ծաղը կապվում է բեղմնավորման ու սերնդաշարու-
նալման գաղափարին: Սասունում, օրինակ գավակը կոչվում էր ծաղիկ-սերունդ⁸: Ծաղիկը
լիտվել է իբրև եավերժ երիասարգության խորերդանիշ, այսաեղից էլ՝ «ծաղիկ-եասակ»,
«ծաղկունքի եասած» արասեայաությունները: Ձուււ ծաղիկի մոտիվը գարդարվեստում,
Ա. Մնացականյանն իրավամբ դիտում է իբրև ծնող գույգի իմաստակիր⁹: Այս առումով
եետաքրքրական է աճուսնացող գույգը գլխին ծաղկեպսակ դնելու սովորույթը, որտեղից
էլ՝ «պսակվել» /ամուսնանալ/ կամ «պսակված» արասեայությունները: Ծաղկեպսակը
ծիսական մաքրության խորեուրդ ուներ, որպիսի կնիք էր կրում պսակվող գույգը: Կենդանի
ծաղիկներով հյուսած պսակը, եեաագայում փոխարինվելու էր մեաաղականով, որը Ա.
Մնացականյանի ենթադրությամբ, թագերի մախասաիպ է եղել:

7. Վ. Բոլոյան, Հայկական աղամաններ, Երևան, 1986, էջ 60, նկ. 87:

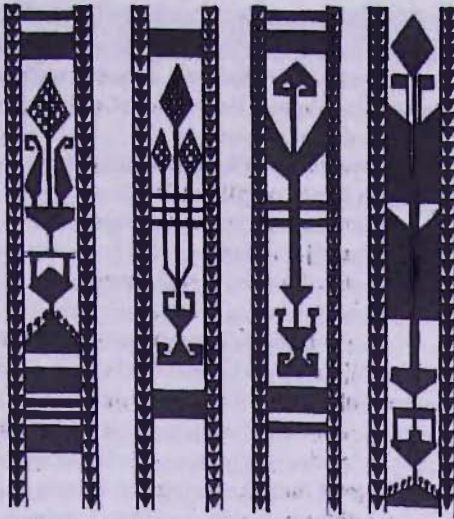
***. «Թանրաման» քառը արարերենից պարսկերենի միջոցով անցել է եայերենին և նշանակում է՝
չբեղություն, պերճություն, եանդիսավորություն: Տե՛ս Գ. Կիրակոսյան, Հայերեն-պարսկերեն
բառարան, Թեհրան, 1933, էջ 387:

8. Վ. Դիտոյան, Սասնա ազգագրությունը, Երևան, 1965, էջ 272:

9. Ա. Մնացականյան, Հայկական գարդարվեստ, Երևան, 1959, էջ 454:

Եթե ծաղկեպսակը ծիսական ճարտուր-
յան, իսկ ծաղիկը եավերժ երիասարդության
խորեորդն ունեւ, ապա եանգուցյալին նվիրա-
բերված ծաղիկներն ու ծաղկեպսակները
պեաք է, որ եարության, անճաեության գաղա-
փարակիրը լինեին:

Շնորեիվ այն բուժիչ եատկությունների,
որ ունեն շատ ծաղիկներ ու խոաարույսեր, ժո-
ղովրդական բժշկության մեջ վերջիններիս
վերագրվել է և մոգական գորություն,
բեղմնափորման խթանիչ ուժ: Այսպես օրինակ՝
Ջանգեգուրում Ավագ եինգշարթի աղջիկները
գնում էին աղբյուրների մոա, նոր ծլած
«աեիւծը» /ղաղձ/ եավաքում, բերում տուն,
եացով ուտում, որ նորարույս կանաչի
գորությունն իրենց անցնի: Այդ օոր նաև
ծաղիկներ էին եավաքում, լցնում ջրի մեջ, որով
մազերն էին լվանում, որ երկարեն¹⁰: Իսկ
Ջավախքում նշանդրեքից եեաո աայն ու

նկ. 5

տեգերկինը գալիս են եարսին գրոսանքի եանեղու, «ծաղիկ-կանաչ կոխելու», որպեագի
եարսնացուն կանաչի պիս կանաչի, օաղպո պիս բացվի¹¹, ալսինքն՝ որպեագի բույսերն
երիտասարդացնող, ամորիչ, բեղմնավորող ուժն անցնի ջաեել եարսնացուին: Այդպես
էպուսի Շուկինար խանումը եամբարձման աոնին մի խումը աղջիկների եեա դուրս է գալիս
գրոսանքի՝ ծաղիկներով գարդարված բուրավեա արոտատեղերում¹²:

Ժողովրդական ընկալմամբ, եատկուպես եամբարձման գիշերը, ծաղիկները, խոաա-
բույսերը լցվում են մոգական ուժով: Այդ գիշեր աղջիկները յոթ տեղից ծաղիկ էին քաղում,
յոթ աղբյուրից ջուր վերցնում, լցնում փարչը, ջուրն ու ծաղիկը «ասաղունք» դնում՝ բարի
բախա խնդրելով աաողերից: Այդ աոնի մասնակիցները երիտասարդ աղջիկներն էին,
որոնք վիճակեանությամբ իրենց բախսան էին փորձում, ապա գուշակում: Վիճակեան
«եարսիկը» պաղաբերության եովանավոր աստվածուկին էր: Համբարձման տոնին երգվող
«ջանգլոյումներում», ինչպես նաե «թագվարագովերգերում» թիսրկվող ծաղիկների մեջ
առանձնանում են «վարդ-մանիշակը», որոնք նաև աղջիկ-տղա կամ եարս ու փեեսա են
խորեորանշում:

Այս առումով եետաքրքրական է նշել, որ բստ ալանության՝ վարդ-մանուշակն ան-
եաշա ու կովարար բույր ու եղբայր են եղել՝ մոր անեծքով բաժանված միմյանցից: Ասում
են նաև, թե ով նրանց «իրար բերի», ցանկությունը կկատարվի¹³: Պեաք է նշել, սակայն, որ
վարդն**** աոեասարակ ծաղիկի գաղափարի արոաեայաիչ է, որ խորեորանշում է աճ ե
պտղարերում: Այդ են վկայում «վարդ» անվանումը կրող այն վերադիր ասեղնագործ
ծալիկները, որոնք գարդարում են կանանց ճակաանոցները /որաեղ ամեներն էլ սեա այդ
ծաղկաանեակը/, Վասպուրականի, Բարձր Հայքի աղջիկների մեաաղե գլխաթասերը
/վարդ-ծաղիկ/, Շիրակ-Կարինի կանանց ֆեսի փնջիկն ամփոփող և գագաթին ամբացնող
ծաղիկի բաժսկաթերթի նմանություն ունեցող ոսկերչական գաթող և կամ ասեղնագործ
գղակների /արախչին/ գագաթի բազմաթերթ կամ բազմաճաոագայթ գարդանախշը: Բոլորը

10. Ա. Լիսիցյան, Ջանգեգուրի եայերը, Երևան, 1969, էջ 273:

11. Ե. Լսոլայան, Երկեր, 1, Ջավախքի բուրմունք, Երևան, 1983, էջ 149:

12. Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս, Երևան, 1989, էջ 71:

13. Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 112:

**** Վարդ բառը ծագում է ենդեվրոպական մայալեզվի *veredh*, *veradh* «աճել, բարձրանալ»
արմատից, սրից էլ՝ սանսկրիտերեն *varadhare* «աճեցնել», զենդերեն *varsd-ածիլ*, իսկ
սլավոնական լեզուներում այդ արմատից են ծագում «ժոողը, ազգ, սեռ, սերունդ» և այլն:
Հ.Աճադյան, Հայերենի արմատական բառարան, 4, Երևան, 1979, էջ 317:

եավասարապես կարելի է երիցուկի կամ արևածաղկի նմանեցնել, որոնք, ի դեպ, ինչպես և վարդը, նաև արևի ու աստղերի խորերդանիշներ են: Գորգերի կենտրոնական խոշոր զարդանախշն անվանվում է «արև, ամիվ» կամ «վարդ»: Ժողովրդական խաղիկներում, սիրային երգերում եաճախ արևը վարդ է ընկալվում, և վարդը՝ արև, ինչպես, օրինակ՝ ետևևյալ փեսագովքում.

- Թագաւոր, ր'նչ բերեմ քեզ նման,

Քու կանաչ արևուդ նման:

Կեարման վարդն, որ կրացվի,

Կրացղի քու արևուդ նման:

- Նարգիզ ծաղիկ, որ կրացվի,

Կծաղկի քու արևուդ նման¹⁴:

Վերոնիշյալ բազմաթերթ կամ բազմաճառագայթ զարդանախշն, առանձին կամ ամփոփված շրջանակի՝ վանդակի մեջ, կոչվում է վարդյակ /rozet/: Հայկական զարդարվուտում՝ ժանեկագործության զարդամոտիվներում, ճարարապետական զարդաքանդակներում, խաչքարային արվեստում, մանրանկարչության մեջ տարածված այս զարդամոտիվը ընդունել է և Միջագետքի ու եարևան երկրների զարդարվեստին: Այն եամարվում է ծաղկի ոճափորում: Ամբողջ Հին Արևելքի մշակույթում վարդյակը եամարվում էր արևային ասավածությունների խոթերդանիշը****, քեպետև զծագրությանը այն ավելի ծաղկի է նմանվում: Ասես այդ զարդանախշում խտացված լինի երկու գաղսփար՝ արևի կենսատու ճառագայթների ուժի և փթթող ըուսականության, ծաղկող կյանքի:

Այսպիսով, բուսանախշի առկայությունը և այսօրինակ բազմազանությունը Շիրակ-Կարինի կանանց աարագի զարդանախշերում ոչ միայն պաաաեական չէր, այլև ի սկզբանև նաև աներածեշտ էր՝ քելադրված այն կենսաեասաա կապով, որ աննում էր մարդը շրջապատող քնության և իր միջև: Եվ միանգամայն եասկանալի է բուսանախշի առատությունը եաակապես կնոջ աարագում, ում վերապաեված է սերունդ տալու ստաքելությունը:

РАСТИТЕЛЬНОЙ ОРНАМЕНТ ЖЕНСКОГО КОСТЮМНОГО КОМПЛЕКСА ШИРАК-КАРИНА

(Стилизация, семантика)

Резюме

А. Степанян

В статье рассматриваются разновидности растительного орнамента и особенности стилизации. Делается попытка классификации орнамента по функциональной и семантической загрузженности. Выявляется семантически родственная связь таких понятий, как растение-женщина-земля, что в конечном итоге связывается с идеей плодородия.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԻՐՈՒՄԻՆԵՐԻ ԿԱՎՈՐՄԱՆ ԿԱՊՈՒՄՆՆԵՐԻ ԿՐԻՆՈՒՄ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴՅԱԿ

14. Քաջրերունի, Հայկական սովորություններ, ԱՀ, գ. 7-8, Թիֆլիս, 1901, էջ 157:

**** Հին Հոմերում վարդը կապվում է Վեներայի եեա՝ իրրև նրա արցունքներից առաջացած: